

Claus Leggewie

Kova dėl Europos atminties – iš naujos Vilniaus perspektyvos

Keliaujant į nepažįstamas vietas geriausia su savimi turėti kelionių vadovą. Tie, kurie gauna kvietimą atvykti į Lietuvą (ir, kaip aš, dar nėra joje buvę) ir nori jį įsigyti, pamato, kad šalis kone visada patenka į vieną leidinį drauge su Estija ir Latvija. Net ir istorinės knygos „Baltijos šalis“ aptaria kartu, lyg jos būtų homogeniškas darinys; tokiam požiūriui pagrįstai nepritaria tiek gyventojai, tiek istorikai. Juk Beneliukso šalys – Nyderlandai, Belgija ir Liuksemburgas – dėl savo panašumų irgi nėra suplakamos į vieną vietą, nes jų socialiniai, religiniai, kultūriniai ir politiniai skirtumai taip pat pernelyg dideli. „Baltijos šalys“ egzistavo tik iš vokiečių aukštuomenės perspektyvos, o vėliau dėl bendros kančios patirties po XX amžiaus abiejų totalitarinių diktatūrų priespaudos, užbaigusios trumpą valstybės nepriklausomybės laikotarpį (1919–1939) besikartojančiomis ir pražūtingomis okupacijomis, perėmus valdžią sovietų (1939), nacių (1941), o neilgai trukus ir vėl sovietų okupantams (1944–1990). Klausimas, ar išsilaisvinimas po 1990-ųjų ir paraleliai vykęs įstojimas į Vakarų aljansus skatina bendrystę, lieka atviras, tačiau visoms trimis šalims vėl iškilusi Rusijos Federacijos grėsmė gali iš naujo jas sutelkti.

Lietuvoje, o jei dar konkrečiau, Vilniuje mane be privalomo kelionių vadovo lydės lyriko ir eseisto Tomos Venclovos, dramaturgo ir prozininko Mariaus Ivaškevičiaus bei kitų Lietuvos autorių kūriniai. Ruošdamasis kelionei aš, kaip tikras vakarietis, pirmiausia nuvykau į Briuselį, į neseniai atsidariusius Europos istorijos namus. Mat žvelgiant būtent į šį XXI amžiaus pradžios bandymą ilgą Europos konfliktų istoriją paversti Europos bendrumo jausmu „mes“, ir atsirado drauge su Anne Lang parengta knyga „Kova dėl Europos atminties“ („Der Kampf um die europäische Erinnerung“) šiek tiek grėsminga paantrašte „Lankantis kovos lauke“ („Ein Schlachtfeld wird besichtigt“)¹. Ten mes, priešingai nei vyraujančios „atminties tyrimų“ tendencijos, išskyrėme Europos periferijų atminties vietas, tarp jų ir istorinį-politinį konfliktą Taline dėl Aliošos, paminklo per Antrąjį Pasaulinį karą kritusiems sovietų kariams, perkėlimo iš miesto centro į kapines už miesto. T. Venclova taip aprašo Vilnių: „amžinas pakraštys ir paribys, ekscentriškas, kaprizingas, netaisyklingas miestas su keista praeitimi, pažeidžiančia logikos ir tikimybės dėsnius“. Tokiems „iki kaulų smegenų“ vakariečiams, kaip

¹ München 2011.

aš, Europos istorija būnant čia atsiskleidžia kitoje šviesoje, taigi atvykau, kad mane pataisytų ir išvengčiau pernelyg vakarietiško naratyvo. Vilnius, taip T. Venclova tęsia nuostabią miesto istoriją iš emigracijos, yra išgyvenęs daugybę ciklų, ne kartą keitęs savo valstybinę priklausomybę, gyventojų sudėtį ir kultūros modelius². Tai man vėlgi atrodo kaip kultūros modelis išsiplėtusiai ir gilesnei Europos Sąjungai, kuri kone geriausiai suvokiama iš tariamos jos periferijos.

Istorijos namai Briuselyje

Man buvo įdomu, kaip „Baltijos šalys“ arba „Vidurio Rytų Europa“ ir šių taip apibūdinamų regionų istorija ir dabartis atsispindės muziejaus ekspozicijoje. Ar Briuselyje bus matoma tik įprasta vakarietiška tendencija (*western bias*) ar bus įveikta skirtis tarp Rytų ir Vakarų (taip pat Šiaurės ir Pietų) – tarp „Karolingų“, Europos bendrijos steigėjų, ir Rytų „periferijos“? Trumpai tariant, šis bandymas turinio požiūriu – ne visai vykęs, nors muziejaus edukacinė ir didaktinė pusė yra aukšto lygio ir dedamos rimtos pastangos siekti viršnacionalinės perspektyvos. Jame perteikiamas „suvokimas apie skirtumų mašinos, vadinamos Europa, galią ir jėgą. Tik išlaikydamas diferenciaciją žemynas tapo kultūriniu „kažkuo“, „kažkas“, kas galiausiai gali būti apibūdinamas kaip galima bendrybė. Europa lieka būtina hipoteze“³.

Lieka atviras klausimas, ar tai gali paskatinti bendrą Europos atminties kultūrą, įveikiančią tiek Jaltos sindromą, tiek ryškią skirtį tarp Šiaurės ir Pietų. Bet kokiu atveju šis ketinimas iškelia tris sąlygas: pirma, Europa nebegali daugiau pristatyti jokių didvyrių istorijų, kurios buvo įprastos nacionalinėse atminties vietose (*lieux de mémoire*); dėmesio centre – daugybė katastrofinės XIX ir XX amžiaus istorijos aukų, visuomenės atstumtieji ir mažumos, kolonizuotos ir užkariautos tautos. Šios hipotekos Europa nebusikratys, o Europos bendrijų įsteigimu buvo siekiama sutaukyti tuomet susipriešinusias bendrijas ir grupes, sumažinti mintis apie revanšą, tokį, koks jis buvo po Pirmojo pasaulinio karo, ir įveikti agresyvų nacionalizmą. Kaip akivaizdžiai matyti Briuselyje, dėl to jokia būdu nereiktų susiaurinti Europos istorijos iki naujausių katastrofų ar sutelkti dėmesio vien į dabartines ES nares. Europa yra didesnė ir

² Tomas Venclova. 2017. Vilnius. Eine Stadt in Europa, 3. Aufl. Berlin, psl. 242.

³ Stefan Krankenhagen. Gegründet 2017 als House of European History, <https://www.merkur-zeitschrift.de/2017/08/25/gegruendet-2017-als-house-of-european-history-2/>; skeptiškiau: Paul Ingendaay. Ein Kontinent als Idee und Lernlabor, „Frankfurter Allgemeine“, 2017 05 06.

senesnė nei ES, o savo sudėtimi yra ekscentriška ir eksteritorinė, kaip yra pasakęs istorikas Remi Brague.⁴

Antra, Europos atmintis negali naudotis kolektyvinės atminties mnemotechnikos manipuliacijomis, nes nėra suvokiamas visas istorinių situacijų ir procesų atvirumas ir nesuderinamos nacionaliniu ir regioniniu požiūriu skirtingos perspektyvos. Vokietijos ir Prancūzijos ar Vokietijos ir Lenkijos istorijos knygoje nebus vienintelės tinkamos istorinių įvykių versijos ir privalomos interpretacijos, joje debatams bus pateikiamos konkuruojančios versijos. Ši istoriografija yra sąmoningai revizionistinė, ne neigiant ar kompiliuojant istorinius įvykius, bet nuolat keliant klausimus dėl to, kas žinoma. Konsensusas nėra nustatomas, geriausia, jei jis kyla tariantis dėl prieštaraujančių ar skirtingų požiūrių.

Taigi trečia, sociologiniu požiūriu kalbama apie „integraciją per konfliktą“, kur pagrindinė sąlyga – valia pasiekti sutarimą, net jei sutarimas yra tas, kad pasiliekama prie nesutarimo. Europietiškas šiame procese yra ne nuo visų konfliktų apvalytas bendros tapatybės („mes“) naratyvas, bet pirmiausia šis pliuralistinis pilietinio konfliktų sprendimo modelis. Kaip minėjau, kolektyvinės atminties egzistavimo neįmanoma įsakyti arba priversti ją egzistuoti cenzūruojant nemalonius požiūrius į istorinius įvykius ir procesus, tai paskutiniu metu pernelyg dažnai tenka patirti. Lygiai taip pat neįmanoma primesti virš- ar tarpnacionalinės perspektyvos, geriausia, jei ji iškyla diskurse, beje, į „Senąjį pasaulį“ žvelgiant iš geografinio nuotolio. Niekur kitur nėra įmanoma taip lengvai ir savaime suprantamai tapti europiečiu, kaip Kanzase, Šangchajuje ar Uagadagu.

Septyni Europos atminties ratai

Dar viešnage Briuselyje, o dar labiau Vilniuje, paskatino mane persvarstyti tuos „septynis Europos atminties ratus“, pateiktus 2011 m. publikacijos matriksoje. Septyni ratai – tai ne literatūrinė aliuzija į Dantę ar Solženyciną, tai buvo nepilnas Europos atminties kultūrų ir viršnacionalinės istorijos politikos atvaizdavimas koncentriniais apskritimais, apimančiais skirtingus kolektyvinės atminties aspektus ir įvairias tarpusavio sąsajas. Pakoreguoti reiktų visų pirmą hierarchijos išdėstymą iš vidaus į išorę, nors tam tikros temos empiriškai liko paribiuose.

⁴ Remi Brague. 1993. Europa: eine exzentrische Identität. Frankfurt/Main.

Kolonializmo ir migracijos istorija vis dar vaidina antraeilį vaidmenį, šių temų priskyrimas visuotinei istorijai lieka svarbi istorijos tyrimų ir pedagogikos siekiamybė.

Akademinių atminties, pavyzdžiui, visuomenės atminties, tyrimų centre nuo 9-ojo praėjusio amžiaus dešimtmečio yra Holokausto atminimas, kuris, Timothy Garton'o Ash'o teigimu, yra tapęs „Vokietijos standartu“⁵. 1945 metų sausio 27 diena, Aušvico naikinimo stovyklos išlaisvinimo data, minima kaip Holokausto aukų atminimo diena jau ne tik Izraelyje ir JAV, bet ir daugelyje Europos šalių, kai kur – kaip valstybinė šventė. Daugelis postulate „Daugiau jokio Aušvico, daugiau jokio karo“ įžvelgia neigiamą Europos iš Holokausto „sukūrimo mitą“, kaip pagal 1979 m. JAV televizijos serialą buvo pavadintas bandymas išnaikinti Europos žydus. Drauge vyko ne tiek unikalus genocido atminimo amerikanizacija, kiek europeizacija, taigi natūralu, kad Berlyne atsirado Paminklas nužudytų Europos žydų atminimui, o Paryžiuje – Šoa memorialas. To priežastis – be jokių apologetinių ketinimų ar funkcijų – yra ta, kad vokiečių inicijuotas ir organizuotas nusikaltimas žmonijai plačiai įsitvirtino ir dėl to, kad Europos visuomenė buvo pasirengusi kolaboruoti. Europos žydų žudynės savo baisiu mastu nebūtų buvusios įmanomos be okupuotų šalių politikos, valdymo ir saugumo funkcinio elito dalyvavimo, be plačiai paplitusio ir populiarus antisemitizmo pasaulėžiūros atspindėjimo, taip pat be visų visuomenės sluoksnių budelių pagalbos.

Galiausiai, prie to prisidėjo Europos pilietinio karo naratyvas, pateisinęs kolaboravimą su nacionalsocializmu atmetant bolševizmą⁶. Visiškai suprantu, kodėl taip įvyko Lietuvoje. Situacija buvo suvokta 1939 metų rugpjūtį, kai abu diktatoriai susitarė Lietuvą perleisti sovietų valdžiai, ir užaštrėjo 1941 metais, kai į Vermachtą – tai buvo pražūtinga klaida – buvo žiūrima kaip į išlaisvinimo kariuomenę; nepaisant katastrofiškos patirties dėl Vokietijos okupacijos ji atmintyje išliko švelnesnėje šviesoje, nes sovietų okupacija vėl prasidėjo 1944-aisiais ir truko iki 1990-ųjų.

Didžiausia katastrofa tuo metu palietė Lietuvos žydus, kurie buvo praktiškai išnaikinti. Nacionalinės kančios užkulisių fone šis genocidas sureliatyvėjo, juo labiau, kad po 1945 metų sovietų valdoma atmintis beveik neiškėlė žydų. Jų persekiojimas galėjo remtis paplitusiu seno ir naujo pavyzdžio antisemitizmu, kurio problematika buvo menkai keliama stilizuojant visą lietuvių tautą kaip kolektyvinę sovietų auką. Etniniu ir nacionaliniu požiūriu lietuvių tauta kaip

⁵ Timothy Garton Ash. 2002. Mesomnesie – Plädoyer für ein mittleres Erinnern, „Transit“ 22, psl. 32–48.

⁶ Vienas iš pavyzdžių – Ernst Nolte. 1987. Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus. Propyläen, Frankfurt am Main; taip pat: Ernst Nolte. 2002. Der kausale Nexus. Über Revisionen und Revisionismen in der Geschichtswissenschaft. Studien, Artikel und Vorträge 1990–2000. Herbig, München.

auka priešpastatoma okupacinėms jėgoms, universali pozicija prieš totalitarinį režimą liko silpna, tačiau atrodo, kad Lietuvos istorikų ir autorių kūrinuose ji pamažu ryškėja⁷.

Regis, plačias ir prieštaringas diskusijas iššaukė 2016 metais pasirodžiusi žurnalistės Rūtos Vanagaitės knyga „Mūsiškiai“⁸, kurioje ji nesibaimino iškelti savo šeimos, kaip ir tūkstančių lietuvių, įsitraukimo į masines žudynes problematiką. Interviu laikraščiu „Neue Zürcher Zeitung“ ji teigė, kad vyriausybė kolaboravusi su valdžia, esą buvo organizuojamas žydų saugojimas, duobių kasimas, žydų turto pardavimas. Žudikai prie duobių daugiausia buvę labai jauni lietuviai. Dauguma lietuvių nepripažįstantys nei to, kad mūsų žmonės žudė, nei to, kad žydai taip pat priklausa „mums“.

2016 metų rugpjūčio pabaigoje Biržuose, Molėtuose ir Šeduvoje vyko atminties renginiai 1941 metų šaudynėms atminti, juos iniciavo du izraeliečiai. Dramaturgas Marius Ivaškevičius paskelbė viešą laišką „Aš – ne žydas“, kuriame ragino nepalikti savo gimtuosiuose Molėtuose šiuos įvykius atminti išgyvenusiųjų vienu, atvykusių iš Izraelio, Pietų Afrikos, Australijos ir Kanados. Atvyko buvęs Lietuvos valstybės vadovas Vytautas Landsbergis, menininkai, intelektualai ir žiniasklaidos atstovai, katalikų ir evangelikų dvasininkai, taip pat vyresnio amžiaus žmonių iš kaimo vietovių, bet vos vienas kitas iš 6 000 Molėtų gyventojų⁹. Prezidentė D. Grybauskaitė prieš patį renginį neoficialiai atidengė paminklą ir spaudai paaiškino, kad lietuviai keičiasi, įveikia senus stereotipus, tampa atviresni ir tolerantiškesni.

Aš apie tai skaičiau tik laikraštyje, Jūs šią istoriją žinote geriau ir tikrai galite daug išsamiau pasisakyti šia tema. Vokiečiui, taip pat ir mano pokario kartai, paskutiniems dera priekaištauti ką nors pražiūrėjus. Nusikaltimų iniciatoriai buvo mano protėviai, o norint suprasti, kodėl atminimas buvo uždelstas ir nenuoširdus, verta priminti, kad reiškinį išstūmimas ir reliatyvizacija Vakarų Europoje, ypač Vokietijoje, buvo taip pat paplitę, ir užtruko ištisus dešimtmečius, kol Europos žydų persekiojimo atminimas įgijo deramą statusą, o totalitarizmo kritika išsilaisvino iš *Cui bono?* mąstymo šablonų Šaltajame kare. Mano karta, kuriai visada buvo lengva kalbėti, visgi surado drąsos pasipriešinti nepagrįstam priekaištui, esą mes teršiame savo pačių lizdą, ir nesaugoti savo šeimų nuo klausimų ir pasitikslinimų. Tai Lietuvoje nepalyginti sunkiau, nes kai kurie iš dalyvavusiųjų žydų šaudymuose ir deportacijose

⁷ Tai matyti abiejų muziejų ekspozicijose Vilniuje: Genocido aukų arba KGB muziejuje bei Holokausto muziejuje.

⁸ „Mūsiškiai“. 2016. Vilnius: Alma littera. Remiuosi laikraštyje „Neue Zürcher Zeitung“ paskelbtu straipsniu: <https://www.nzz.ch/feuilleton/schauplatz/ein-holocaust-buch-ruettelt-litauen-auf-was-die-unsrigen-taten-ld.83820>

⁹ <https://www.nzz.ch/feuilleton/wird-es-krieg-geben-fragen-sich-die-litauer-ld.1317157>

ir iš to pasipelnusiųjų tapo partizanais ir kovojo prieš Sovietų Sąjungą. Jiems buvo statomi paminklai ir jų vardais vadinamos mokyklos.

Nuo rato prie pusračio

Holokaustui įsisąmoninti būtini nacionaliniai įstatymai, numatantys už jo neigimą tvirtinant, kad tai „Aušvico melas“, ne tik moralinį, bet ir baudžiamąjį persekiojimą. Kalbant apie komunistinio režimo nusikaltimų aukas kilo logiškas klausimas, ar turėtų būti baudžiama ne tik už rasistinio genocido, bet ir už sisteminių klasinio pobūdžio žudynių neigimą, kurį T. Venclova pavadino „stratocidu“. Šiuo klausimu V. Landsbergis surengė iniciatyvą Europos mastu ir nesusilaukė didelio pritarimo. Analogiška išvada veda prie antro rato, arba tiksliau: prie antros pusračio pusės, apimančios abiejų XX amžiaus totalitarinių režimų lygiagretumą ir bendradarbiavimą, kurio žiaurų pavyzdį matėme Vidurio Rytų Europoje. Antikomunizmas Europos naratyve po 1945 metų buvo mažiau įsitvirtinęs nei antifašizmas, iš kurio perspektyvos Antrojo pasaulinio karo pabaiga buvo traktuojama kaip šviesi išsilaisvinimo diena, nors Raudonoji Armija maždaug tuo metu pradėjo antrąją okupaciją, kuri sovietų įtakos zonoje nebuvo suvokiama kaip išsilaisvinimas.

„Juodosiose knygose“ komunizmo smurtiniai nusikaltimai buvo pasmerkti vėlai¹⁰, o kai Latvijos užsienio reikalų ministrė Sandra Kalniete sovietų okupacinį režimą pavadino „lygiai tokiu pat nusikalstamu“, kaip ir nacių režimas, 2004 metais Leipzigo knygų mugėje, kurioje išsakė šį požiūrį, susilaukė aštrios kritikos ir iš žydų atstovų¹¹. Jie norėjo, kad nekiltų jokių abejonių dėl Holokausto unikalumo ir menamame raudonojo ir rudojo teroro sulyginime įžvelgė pastarojo svarbos sumenkinimą. Tai dar kartą atskleidžia Europos, Rytų ir Vakarų perspektyvas jungiančios atminties kultūros sudėtingumą. Jo esmė – suvokti Šoa civilizacijos lūžį ir Europos žydų biurokratinio ir pramoninio išnaikinimo unikalumą, dogmatiškai nesumenkinant palyginimo su kitos diktatūros pasekmėmis ir dalinio antagonistų bendradarbiavimo, apvainikuoto Hitlerio ir Stalino paktu. Iš aukos perspektyvos yra visiškai nesvarbu, nuo kurios žudymo mašinos mirti, o karti ironija yra ta, kad kai kada slaptosios

¹⁰ Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartošek, Jean-Louis Margolin, Rémi Kauffer, Pierre Rigoulot, Pascal Fontaine, Yves Santamaria, Sylvain Boulouque. 1997. *Le livre noir du communisme – Crimes, terreur, répression*. Robert Laffont, Paris; Joachim Gauck, Ehrhart Neubert. 2004. *Das Schwarzbuch des Kommunismus – Unterdrückung, Verbrechen und Terror*. Piper Verlag, München; apie tai išsamiau – Henry Rousso (Hrsg.). 2004. *Stalinism and Nazism: History and Memory Compared*. University of Nebraska Press.

¹¹ Žr. Leggewie/Lang, (1 past.) *Erinnerung*, nuo 21 psl.

tarnybos tą patį asmenį vėliau paversdavo savo auka. Tarp išgyvenusių Lietuvos žydų yra žmonių, kuriems pavyko išvengti Holokausto tik todėl, kad jie prieš tai buvo deportuoti į Gulagą, o daugelį pilietinių, krikščionių ir socialdemokratų politikų, taip pat ir komunistus, persekiojo abu režimai.

Antifašistinis konsensusas užgožė šią totalitarinę tikslų ir metodų konvergenciją (ne tapatybę), jos veikimas buvo matomas minėtoje diskusijoje dėl Aliošos paminklo Taline¹². Ypatingoje šios konvergencijos vietoje, Buchenwaldo koncentracijos stovykloje, kuri nacių laikotarpiu veikė kaip sovietų „specialioji stovykla“, buvęs Ispanijos komunistas Jorge'as Semprún'as 2005 metais išsakė viltį, kad „per kitą atminimo minėjimą po dešimties metų, 2015-aisiais, Gulago patirtis jau bus įsitvirtinusi mūsų kolektyvinėje Europos atmintyje. Tikėkimės, kad be Primo Levi, Imre Kertész'o ar David'o Rousset'o knygų bus skaitomi ir Varlamo Šalamovo „Kolymos pasakojimai“. Viena vertus, tai reikštų, kad nebesame pusiau paralyžiuoti, o kita vertus, kad Rusija žengė svarbų žingsnį demokratizacijos link“¹³.

Viltis išsipildė tik iš dalies. Nes istorijos instrumentalizavimas Putino oligarchijos tikslams faktiškai reabilitavo nacionalistinę ir imperialistinę Stalino, kaip „Didžiojo Tėvynės karo“ vado, pusę ir paskatino antivakarietišką ir Eurazijos ideologiją. Šios istorijos politikos operacijos, giliai įsitvirtinusios Rusijos švietimo sistemoje ir valdomoje žiniasklaidoje, parodo ne tik Rusijos saviizoliacijos Europos namų atžvilgiu išraišką, bet ir tampa demokratinių debatų atmetimo priežastimis. Bet koku atveju čia tinka pakeista žinoma (bet nesufalsifikuota) Max'o Horkheimer'o citata, kad tas, kuris kalba apie fašizmą, neturėtų tylėti dėl kapitalizmo, taip pat turėtų kalbėti ir apie stalinizmą. Tai yra „Kruvinų žemių“ („Bloodlands“, Timothy Snyder¹⁴) pamoka debatams dėl atminties kultūros. Vakarų intelektualų santūrumas komunizmo nusikaltimų atžvilgiu, žvelgiant į žuvusiųjų hekatombas per Antrąjį Pasaulinį karą Rusijoje ir kaimyninėse šalyse, negali būti reiškiamas antikomunistinės opozicijos ir pilietinių bei žmogaus teisių aktyvistų grupių Rytų Europoje sąskaita.

Tačiau vyraujantys pokario prisiminimai buvo ne apie Gulagą ar Šoa, o šalia bombų sproginų apie masinius ir daug aukų pareikalavusius trėmimus, kuriems apibūdinti buvo vartojamas eufemizmas „gyventojų perkėlimas“. „Etniniai valymai“ prasidėjo jau traukiantis

¹² Leggewie/Lang, nuo 56 psl.

¹³ Jorge Semprun. Niemand wird mehr sagen können: „Ja, so war es“, „Die Zeit“, 16/2005.

¹⁴ Timothy Snyder. 2010. Bloodlands, Basic Books New York; Timothy Snyder. „Hitler vs Stalin, who was worse“, The New York Review of Books, 27 January 2011.

XIX amžiaus imperijų teritorijoms, čia ryškiai išsiskiria armėnų genocidas ir graikų trėmimas iš Osmanų imperijos. Sunku pasakyti, ar žvelgiant į pogromų priešistorę Rytų ir Vidurio Europoje, Holokaustas gali būti priskiriamas šiai kategorijai. 9-ojo praėjusio amžiaus dešimtmetyje kilo „istorikų ginčas“ dėl istoriko Andreas'o Hillgruber'io nevykusio palyginimo: jis „Aušvicą“, Europos žydų žudynes, prilygino „Nemmersdorfu“¹⁵, vietovei, simbolizavusiai besiantinančios Raudonosios Armijos vykdytus vokiečių trėmimus ir prievartavimus – pagal sąjungininkų susitarimą perstumti Lenkijos ir Rusijos sienas į Vakarus. Šiuo trečiuoju ratu leidžiamasi į iki šiol ginčytiną lauką, kuriame matyti etninis buvusių daugiaukultūrių ir religinių teritorijų „žemių skirstymas“ formuojantis Europos valstybėms. Ypatinga problema kyla ten, kur sprendimą vykdyti trėmimus, kaip, tarkime, Čekoslovakijoje nutiko su Benešo dekretais, priėmė demokratinė valdžia. Šioje srityje ypatingai sunku pasiekti bendrą sutarimą dėl istorijos įsisąmoninimo. Į Vidurio Rytų Europos valstybių valdžią atėjus liberalioms ir autoritarinėms jėgoms įvyko tikras regresas, kuriuo siekiama pakeisti ne tik Antrojo pasaulinio karo rezultatus, kaip neseniai parodė Lenkijos vyriausybės reparaacijų reikalavimai, pareikšti Vokietijai, bet ir valstybių sienas Paryžiaus sutartyse po Pirmojo pasaulinio karo. Lenkijos reikiama reparaacijos reikalavimai nėra nepagrįsti, tačiau jais akivaizdžiai siekiama suskaldyti Europos Sąjungą per Berlyno ir Varšuvos nesantaiką.

Čia galima tik užsiminti apie besitęsiantį ginčą dėl armėnų genocido įvardijimo, o Prancūzijoje, Šveicarijoje ir turkų diasporos šalyse už jo neigimą numačius baudžiamąjį persekiojimą, šis klausimas persikėlė į užsienio politikos lygmenį¹⁶. Taip pat nenoriu išsiplėsti kalbėdamas apie „penktąjį ratą“, Europos nusikaltimų kolonijiniu laikotarpiu atminimą. Abu klausimai debatams Lietuvoje svarbūs tiek, kiek klausimas, ar Europos šalis, armėnų genocido laikotarpiu kontroliuojama Rusijos ir niekaip neprisidėjusi prie kolonializmo, gali ir yra pasirengusi drauge atsakyti už šiuos įvykius kaip visos Europos paveldo dalį ir prisiimti atsakomybę priimant pabėgėlius, pabėgusius nuo genocido situacijų, arba kovoti su potvynio pasekmėmis, kurios tam tikru atžvilgiu yra pavėluotos kolonijinio laikotarpio pasekmės arba neokolonijinės ekonominės priklausomybės išraiška.

¹⁵ 1994. *Zweierlei Untergang: Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*. Berlin: Siedler Verlag.

¹⁶ Žr. Leggewie/Lang (1 past.), nuo 103 psl.

Istorijos dabartis

Šioje vietoje noriu padaryti pirmąją išvadą. Atmenant ir apsvarstant totalitarinę patirtį tapo aišku, kad sprendimas prieš amneziją ir amnestiją, taigi prieš „komunikacinio nutylėjimo“ (Hermann Lübke¹⁷) strategiją, neįmanomas be naujų konfliktų, ir kad praeities įsisąmoninimas iškelia ir opius dabarties klausimus. Paprastai susitaikymas nevyksta iš karto, kyla ginčas, net galimas susipriešinimas. Vokietijos patirtis rodo, kad įmanoma ginčą išspręsti civilistiškai, o susipriešinimo dramą – nuskausminti, ir būtent taip sustiprinti nacionalinę bendruomenę.

Praeities įveika susijusi ne tik su praeitimi, ji taip pat lemia, kaip solidarumas ir lojalumas, kurių tikimasi viršnacionalinėje ES organizacijoje ir kurie yra atsiradę iš Europos istorijos, pasiteisins šiuo metu įveikiant migracijos spaudimą. Tai susiję su šeštuoju ratu – imigracijos istorija, prasidėjusia 6-ajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje į Vakarų Europą atvykus Europos ir Turkijos arabų darbo migrantams, o nuo 9-ojo praėjusio amžiaus dešimtmečio įvairiomis bangomis išsiplėtusia iki Afrikos ir Azijos pabėgėlių. Vakaruose greit beveik kas ketvirtas europietis bus migrantas, o tokiuose miestuose, kaip Frankfurtas – kas antras.

To, kuris žino arba pats patyrė daugiakultūrio Vilniaus istoriją, tai nestebina – miestas yra beveik idealus pavyzdys, neturintis jokios tvirtos, etninės ar nacionalinės „vyraujančios kultūros“, jos agregatinė būseną, žinoma, ne be trinčių ir ginčų, yra kalbų, tradicijų ir gyvenimo būdų įvairovė, paprastai naudinga visoms pusėms. Pre-moderni Vilniaus įvairovė, atsiradusi nacionalizmo laikotarpiu, galėtų būti postnacionalinio koegzistavimo Europoje matriksa, bet nacionalizmo renesansas ir imperialistiniai Rusijos grasinimai gali sustabdyti šį procesą.

Visose Baltijos šalyse vyko kalbinis ir kultūrinis rusifikavimas ir Sovietų Sąjungos piliečių apgyvendinimas, dažnai ne savo noru, jų statusas po 1990 metų tapo keblus ir kėlė nepasitikėjimą. Kai kada tai prilygdavo juntamam arba faktiniam ekspatrijavimui, ir nors dauguma rusakalbių vertina materialinius ir dvasinius Europos Sąjungos pranašumus, tačiau kai kurie laikosi tariamos protekcinės jėgos Rytuose¹⁸. Ypač didmiesčiuose yra daug žmonių

¹⁷ Der Nationalsozialismus im deutschen Nachkriegsbewusstsein, Historische Zeitschrift 236/1983, psl. 579–599, čia – psl. 594. Turimas galvoje tylėjimas, kurio priežastis visi žino, ir kuris vis dėlto iškelia Vokietijos atsakomybės temą. Apie tai – kritinės pastabos: Claus Leggewie. 1998. Von Schneider zu Schwerte. Das ungewöhnliche Leben eines Mannes, der aus der Geschichte lernen wollte. Hanser, München.

¹⁸ Apie tai: Laurynas Katkus. 2017. Moskauer Pelmeni, Leipzig 2017 ir Eugenijus Ališanka, Risse: Streifzüge und Fluchtpunkte, Berlin.

su sudėtinga migranto kilme, dėl jų – lygiai taip, kaip ir dėl turkų Europoje, pastaruoju metu iš dalies besižavinčių Ankaros sultonų, pavarde Erdoganas – kyla klausimas dėl priklausomybės ir lojalumo demokratinei sistemai, beje, taip pat ir dėl religijų sekuliarizacijos laipsnio, tiek islamo, tiek rusų ortodoksų atveju jos drebiną palaimingą skirtį tarp valstybės ir bažnyčios, religijos ir politikos.

Emigracija, tai rodo Tomo Venclovos, 1977 metais ištremto į Berklį, atvejis, Lietuvoje turi dar kitų niuansų, pavyzdžiui, asmenų priskyrimas „nevyjezdnoj“ (neturintis galimybės išvykti) kategorijai, kuri reiškė priverstinio migranto statusą, nes kitaip būdavo atimama pilietybė ir neleidžiama grįžti. „Niekada / nesugrįžti namo. Užsisklęsti, pradingti, prasmegti / rudeninėj tvirtovėj. Netekti, ko lemta netekti / kas dar slypi greta / iš senosios erdvės“, taip T. Venclova eilėmis aprašė šią sunkią tremties situaciją 1983 metais.¹⁹

Europos Sąjungoje itin opus klausimas yra, kaip elgtis su pabėgėlių masėmis ir prieglobsčio prašytojais, į Europą atvykusiais iš Azijos ir Afrikos – ir kaip teisingai juos paskirstyti ES šalims.

Pagrindinė pabėgėlių dalis liko Viduržemio jūros šalyse arba išvyko toliau į Vokietiją ir Skandinavijos šalis, o Rytų Europoje kyla didelių abejonių ypač dėl musulmonų priėmimo. Drastiška yra restriktivi politika Vengrijoje, save pristantančioje kaip krikščionišką apsaugą nuo islamo. Lietuva, kaip ir kitos šalys, priėmė pabėgėlius iš Ukrainos, tačiau pasisakė prieš kvotų įvedimą ne iš Europos atvykusioms, vėlgi pirmiausia musulmonų pabėgėlių grupėms, ir priėmė tik labai nedidelę pabėgėlių dalį, iš kurių dauguma jau išvyko į kitas ES valstybes. Ar aš tai kritikuoju? Vėlgi – ne. Vokietijoje, plačiai atvėrusioje savo sienas, per menkai suvokiama, kokią simbolinę reikšmę Rytų Europoje turi nacionalinio valstybės suverenumo gynimas kovojant su tokia Briuselio primetama (arba „neosovietine“) politika arba spaudimu iš Berlyno. O Vokietija paskutiniu metu taip pat ėmėsi restriktivos politikos.

Kita vertus, kiek žinau, daug lietuvių, remdamiesi savo praeities kančios patirtimi, apsisprendžia elgtis humaniškai – sovietinės daugiakultūriškumo parodijos kontekste, kur buvo nesibaiminama nei prievartinio darbo, nei deportacijos, vykdomas Rusijos darbo jėgos apgyvendinimas ir nedaug išmanoma apie etninę ir kultūrinę toleranciją. O šiandien Lietuva susiduria su faktu, kad gyventojų skaičius nuo 1990-ųjų mažėja, o išvyksta daugiausia jaunimas nuo 20 iki 35 metų, kuris namie nemato jokios perspektyvos arba Vakaruose mato geresnę.

¹⁹ „Ruduo Kopenhagoje“ („Herbst in Kopenhagen“), į vokiečių kalbą vertė Claudia Sinnig: Tomas Venclova, Gespräch im Winter. Gedichte, Berlin 2007, 53

Mirti dėl Talino, Rygos ir Vilniaus?

Galiausiai pažvelkime į geopolitinę Lietuvos ir Vilniaus padėtį. Nuo Briuselio ji nutolusi dvigubai toliau nei nuo Maskvos, 1000 kilometrų iki Berlyno įveikti reikia 17 valandų kelionės, Minskas nutolęs dviejų ar trijų valandų atstumu, o Varšuvą automobiliu galima pasiekti per šešias ar septynias valandas. Lėktuvu minėtas vietas galima pasiekti greičiau, bet geopolitinė situacija tarp Maskvos ir Baltarusijos, atiduotos savo pačios diktatoriaus žiniai bei Kaliningrado srities ir siauro Suvalkų koridoriaus Lenkijoje, iškelia prisiminimus apie senus jėgų dominavimo santykius. Girdžiu, kad Lietuvoje daugelis bijo karo²⁰, to nenori girdėti Briuselis, Paryžius ir Berlynas. Bet to nutylėti jau nebeįmanoma.

Rugpjūčio 23 dieną, kurios istorinė ir aktualioji reikšmė daugumai Vakarų europiečių vis dar nedaug žinoma, Vokietijos Federalinis Prezidentas 2017 metais Talino Mokslų akademijoje pasakė daug atgarsio susilaukusią kalbą. Jis pacitavo Tomo Venclovos žodžius, kad Baltijos šalių politinei valdžiai 1939 metais teko rinktis „tarp Hitlerio, Stalino ir mirties, tačiau tai nereiškė, kad vienas ar kitas pasirinkimas padės išvengti vieno iš jų“. F.–W. Steinmeieris paskelbė tą dieną Europos atminties diena, kuria neturėtų būti siekiama atminties konfrontacijos, ji turėtų būti suvokiama kaip bendras (pasidalytas) katastrofos atminimas. Vokiškas žodis „geteilt“ (liet. „pasidalytas“) į anglų kalbą gali būti išverstas dvejopai – „divided“ ir „shared“ – taigi Europos konfliktų įsisąmonimas perkelia ginčą dėl „teisingo“ atminimo nuo dalijančio susipriešinimo į besidalijantį buvimą kartu.

Buvęs užsienio reikalų ministras neapsiribojo tik istorinės pagarbos išraiška, kurios taip ilgai turėjo laukti žmonės buvusioje sovietų valdžioje, jis vardijo ir pamokas dabarčiai, taikytas ir toliau dominuojančiai kaimynei Rusijai, jos tiesogiai neįvardydamas: „Hitlerio ir Stalino paktas ženklina kritišką ciniškos įtakos zonų pasiskirstymo ir didžiųjų galių, kurios kitas valstybes ir tautas paverčia pavaldiniais kaip figūras ant šachmatų lentos, politikos momentą. (...) Visuotinė žmogaus teisių deklaracija, Jungtinių Tautų tarptautinė teisė, ESBO ir jos nacionalinio suvereniteto ir teritorinio vientisumo principai – visi šie laimėjimai liudija pergalę prieš kruvinąją 1939 metų rugpjūčio 23 dienos logiką Europoje ir už jos ribų“. Netiesiogiai kreipdamasis į Putino valdžios oligarchiją jis teigė: „Kas pažeidžia tarptautinę teisę ir kelia

²⁰ Marius Ivaškevičius. «Wird es Krieg geben?», fragen sich die Litauer“, Neue Zürcher Zeitung, 2017 09 19.

grėsmę taikos institucijoms, tas turi susilaukti bendro mūsų pasipriešinimo. Tarptautiniu lygiu pripažintos sienos negali būti keičiamos vienašališkai ir panaudojant smurtą. Todėl mes nepripažinsime tarptautinei teisei prieštaraujančios Krymo aneksijos, kurios ėmėsi Rusija. Lygiai taip pat nesitaikstysime su slaptu kišimusi pasitelkiant hibridines priemones arba vykdant tikslią dezinformaciją... Mes nepritariame kariniams grasinimo scenarijams, su kuriais Jums vis dar tekdavo susidurti pastaraisiais metais savo pasienyje“. Savo pasisakymą jis baigė tokiu itin svarbiu apibendrinimu: „Aš užtikrinu Estijos žmones: Jūsų saugumas yra ir mūsų saugumas“.

Tai buvo pasakyta atsižvelgiant į JAV Prezidento D. Trumpo atviru paliktą klausimą dėl įsipareigojimo NATO paramai, vėliau jis pasitaisė, sakydamas, kad europiečiai turėtų patys rūpintis savo saugumu; tačiau šis sakinytis Vokietijos ir Europos užsienio politikoje skamba dar dramatiškiau. Ar būtų siunčiami Vokietijos Bundesvero ar kitų Europos kariuomenių kariai prie ES rytinės sienos, jeigu Rusija neapsiribotų vien savo kibernetinėmis atakomis? Ar europiečiai būtų pasirengę imtis karinės rizikos dėl Estijos, Latvijos ir Lietuvos saugumo? Ar būtų pasirengta mirti už Taliną, Rygą ir Vilnių, performuluojant 1939 metų gegužės formuluotę „Mourir pour Dantzig?“, su kuria tuo metu dar Prancūzijos socialistų partijai priklausantis pacifistas (o vėliau kolaborantas su nacių Vokietija) Marcel Déat atsisakė mirti už Gdanską?²¹ Internacionalizuotam Gdansko miestui, kuriame dominavo Vokietijos gyventojai, Trečiasis Reichas, kaip žinia, tuo metu pareikalavo protekcinio statuso. F.-W. Steinmeieris tokiose pat protekcionistinėse Rusijos ambicijose Rusijos žmonėms Ukrainoje, Baltijos šalyse ar tarp Rusijos vokiečių įžvelgia „Pandoros skrynią“ ir daro išvadą: „Mes nenorime jokios eskalacijos, nenorime ir atminties eskalacijos. Lygiai taip, kaip mes nesiekiamo politinės jėgos konfrontacijos, taip nesiekiamo ir politinės atminties konfrontacijos. Taip mes matome šią dieną – nuo gėdingiausio momento – Hitlerio ir Stalino pakto – iki išsilaisvinimo ir iškovotos naujos bendrijos Europos Sąjungoje: ši istorija yra mūsų istorija, bet ji prieš nieką nėra nukreipta“.

Cinikai ir įsimylėjęsiai

Kultūros kūrėjai čia gali eiti toliau nei diplomatai, netapdami belicistais. Jie turi gilesnį žvilgsnį į Rusijos politikos aukas, kaip dramaturgas Kirilas Serebrenikovas, kurį neseniai Putino žmonės, stalinistinė mimikrija, uždarė į kaltinamųjų narvą, kaip savo laiku tai padarė su Vsevolodu Mejerholdu, ir surengė parodomąjį procesą.²² Kita vertus, jie turi tolesnį žvilgsnį į

²¹ Plg. mano interviu laikraščiu „Tageszeitung“, 2016 m. lapkričio 10 d.

²² Apie tai – įspūdingas Mariaus Ivaškevičiaus solidarus kreipimasis „Endgültige Einschüchterung“, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2017 m. rugsėjo 2 d.

šio savivalės režimo baigtinumą, jo mirties varpeliai galbūt skambėjo jau tada, kai kovo 26 dieną arba per V. Putino 65-ąjį gimtadienį į gatves išėjo nauja jaunų rusų karta, nepažįstanti nieko kita kaip tik šią neototalitarinę diktatūrą ant silpno pagrindo, palaikanti Europos gyvybę ne dėl klaidingų istorinių paskatų, ne dėl tikėjimo manipuliaciniu melu dėl šalies apsupimo ir ne dėl to, kad tikimasi gerų sandorių.

Kitaip nei blaivumui įsipareigoję politikai mes galime reikšti ne tik priešiškus, bet ir įsimylėjimo jausmus, kaip tai padarė Marius Ivaškevičius straipsnyje, kuriame išdėstė savo meilės santykį su Europa ir Europos Sąjunga ir menamų realistų klausia, „ką per savo tamsintus akinius mato Europos saulėlydžio puoselėtojai, su tokiu pasimėgavimu žadantys greitą jos mirtį. Ar jie ką nors siūlo vietoj tų sutemų, kurios apgaubs Europą jai subyrėjus, ar jų ateities įžvalgose matyti, kaip visa Rytų ir Šiaurės Europa nuteka į Rusijos įtakos glėbį, Pietūs užspringsta pabėgėliais ir ekonominiu sąstingiu, ir visur pamažu į valdžią ateina vietiniai „gelbėtojai“, siūlantys trečiąją „ypatingos demokratijos“, o iš esmės, demokratijos imitavimo kelią? Griaunantis visada turės pranašumą prieš kuriantį, nes jam nereikia nieko įrodinėti, užtenka neigti, bet, vos tik sugriovęs, jis dės į krūmus, išnyks minioje, argi ne taip ką tik pasielgė „Brexit“ iniciatoriai ir šaukliai“.

Tokius tvirtus žodžius turėtume išgirsti ir „mes Vakaruose“, ir ne tik išgirsti, bet ir į juos sureaguoti ilgalaikiškesniu dėmesiu, kuris sušvelnintų ir galiausiai panaikintų Lietuvos vienišumo jausmą Europoje. Bent jau man perspektyvos pakeitimas po 1990-ųjų ne kartą padėjo sureliatyvinti Vakaruose įprastos patirties erdvės ir lūkesčių horizonto asimetriją. Tai, regis, dar turės įvykti ir centrinėse sprendimų priėmimo būstinėse Paryžiuje, Briuselyje ir Berlyne.

Vokiečių politologo ir istoriko Clauso Leggewie pranešimas, skaitytas Lietuvos publika 2017 m. spalio 9 d. Atviros Lietuvos fondo salėje, Vilniuje.

© Claus Leggewie

Iš vokiečių kalbos vertė Rasa Darbutaitė

Vertimą rėmė Goethe-Institut.